

ZƏHRA İSLAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
E-mail: ayxan.islamli@mail.ru

AZƏRBAYCAN TARİXİ VOLİNSKİ ELÇİLİYİNİN QEYDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: *Səfəvi, Rusiya, Volinski*

Ключевые слова: *Сефевиды, Россия, Волынский*

Key words: *Safavid, Russia, Volinski*

XVIII əsrin I rübündə Səfəvilər dövlətinin mürəkkəb vəziyyəti özünü bütün sahələrdə göstərirdi. Azərbaycan tarixinin bu dövründə baş vermiş hadisələri öyrənmək üçün Artemi Petroviç Volinskinin “Jurnal”ına müraciət etmişik. Həmin “Jurnal”ı bilavasitə deyil, P.P.Buşevin “Artemi Volinskinin 1715-1718-ci illərdə İrana səfirliyi” və F.M.Əliyevin “Rus dövlətinin nümayəndəsi A.P.Volinskinin Azərbaycanda missiyası” monoqrafiyaları əsasında tədqiq etmişik. Bir mənbə kimi XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində “Jurnal”ın xüsusi çəkisi vardır. “Jurnal”ın əhəmiyyətini artıran budur ki, A.P.Volinski burada öz gözləri ilə görmüş, birbaşa iştirakçısı olmuş hadisələrdən bəhs edir, Azərbaycan Səfəvi dövlətində hökm sürən siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyət, üsyanlar, idarə aparatında rüşvətxorluq və özbaşınalılıqlar haqda danışır, buradakı vəziyyət haqda geniş təsəvvür yaratmaq məqsədilə bəzən kiçik xırdalılıqlara belə varırdı. A.P.Volinskiyə Rusiya çarı I Pyotr tərəfindən burada rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi perspektivlərini öyrənmək vəzifəsi tapşırılmışdı. Səfərin məqsədi Rusiya ilə Səfəvilər dövləti arasında qarşılıqlı ticarət münasibətləri yaratmaqla müqavilə bağlanmasına nail olmaq idi. Rusiya böyük elçisi kimi yola düşən A.P.Volinskiyə I Pyotr xüsusi və gizli göstəriş də vermişdir. Həmin göstərişə əsasən Rus dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunlar üçün vacib idi) müəyyənləşdirməli, yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənməli, burada xristianlarla əlaqə yaratmalı idi [1, s.383]. Rusiya diplomatiyasında ilk dəfə olaraq elçiliyə belə bir tapşırıq verilirdi ki, getdiyi ölkə haqda tarixi, coğrafi, etnoqrafik və s. məlumatlar toplansın. A.Volinski elçiliyinə verilmiş xüsusi təlimatlardan biri də Peterburq ilə ticarətə ermənilərin cəlb edilməsi və pravoslav kilsəsinin tikilməsi üçün Şahdan razılıq alınması idi. I Pyotr A.Volinskiyə təlimatları şəxsən özü hazırlamışdı və aşağıdakı suallara cavab verilməsini tələb edirdi:

1) Xəzər dənizi vasitəsilə İrandan Hindistana hər hansı bir quru və ya su yolu varmı və Hindistanla ticarət yaratmaq olarmı?

2) Hansı yollar Gilana aparır?

3) İranda ermənilərin vəziyyəti necədir, burada başqa xristian və qeyri-fars xalq yaşayırmı?

4) Ölkənin silahlanması və müdafiəsi vəziyyəti necədir, dəniz donanması, qalaları varmı, müharibədə “Avropa qaydaları” tətbiq olunurmu?

5) İran-Osmanlı münasibətləri necədir?

Rusiya diplomatiya tarixində A.P.Volinski (1689-1740) görkəmli zabıt, dövlət xadimi və incə diplomat kimi xarakterizə olunur. Həqiqətən də, gənc yaşlarına baxmayaraq onun Səfəvilər dövlətinə elçiliyi zamanı atdığı addımlar, bəzən sərt davranışı, lazım gəldikdə isə müəyyən güzəştlərin edilməsi Volinskinin yaxşı məktəb keçdiyindən xəbər verir. Beləki, hər bir sözə diqqət edən, qulaq asmağı və susmağı bacaran, yeri gəldikdə isə öz sözünü deyər bilən

bir şəxs kimi İsfahan sarayında tanınmışdı. Daima Rus çarının şəxsiyyətinə və böyük bir dövlətin elçisi kimi özünə ehtiram tələb edirdi. İsfahanda olarkən dövlətin Baş naziri olan Etimadül-Dövlənin səfir ilə ilk olaraq görüşməsi üçün atdığı bütün addımlar nəticəsiz qalmışdı. Hətta geri dönmək təhlükəsi altında belə Volinski Rusiya diplomatik qaydalarına riayət edərək ilk olaraq Şah ilə görüşməli olduğunu bildirmişdi. [2, c.95]. A.Volnskinin diplomatik addımlarına misal olaraq onu göstərə bilərik ki, 16 may 1717-ci ildə Şah Sultan Hüseyn ilə ilk görüş zamanı hər iki tərəfə əsir düşənlərin azad edilməsindən bəhs edərkən Şimali Qafqazın və Dağıstanın hakimlərinin Terek sahillərinə gələrək buradakı yaşayış məntəqələrini qorut etmələri və əhalini əsir aparmalarını qeyd edir. Bildirirdi ki, İran təbəələri olaraq onlara qarşı hər hansı cəza tədbirinin görülməsini xahiş edir. Ehtimaüd-Dövlə Şah Hüseynin bu məsələ haqda eşitmədiyini bildirdi. Amma Gilanda və Şamaxıda olan əsirlərin geri qaytarılacaqlarına söz verir. “burada bəzi yerlər İrana tabe olsa da, bəziləri İran təbəəsi deyil, məsələn “Andreev kəndində yaşayanlar”. Bu sözü eşidən kimi Volinski tez reaksiya verərək dedi: “Rusiya hökuməti Andreev kəndinin İrana aid olmadığını bilmirdi, yoxsa çoxdan bu quldur yuvasını darımağın dağıtmışdır”. [2, c.123]. Bununla A.Volinski Səfəvi dövlətinə aid olan ərazilərə gələcəkdə Rusiya iddiaları üçün zəmin yaradırdı.

Volinski diplomatiyasının bir nümunəsi kimi bunu da göstərə bilərik: Volinski İsfahanda iqamətgah (rezidentura) məsələsinə həll etməli idi, lakin o, başa düşürdü ki, 1697-ci ildə İsfahanda olan rus səfiri Kuçukov məhz iqamətgah məsələsində atdığı sərt addımlarla ona olan etibarı itirmiş və hətta ölkədən qovulmuşdu. Bunu nəzərə alaraq Volinski Şah ilə görüşdə şifahi olaraq bu məsələyə toxunmadı. Yazılı surətdə Çar Pyotrun Nizamnaməsində rezidentura məsələsinə toxunan A.Volinski Fətəli xan ilə danışıqlar aparmışdı. Nəticə olaraq A.Volinski İranda kilsə açılmasına nail ola bilməsə də, İsfahanda nümayəndəliyin yaradılmasına nail olmuşdu. İsfahan sarayında Rusiyanın ilk nümayəndəsi Volinski elçiliyində tərcüməçi olan Semyon Abramov oldu. Onun başçılığı altında yaradılmış rezidentura sonralar dini istiqamətdə də bir mərkəz kimi fəaliyyət göstərmişdir. [3]

A.Volnskini xarakterizə edərkən onun kobudluğunu qeyd etməmək olmaz. Təhkimçidvoryan mühitinə tipik nümayəndəsi kimi yerli əhaliyə yuxarıdan aşağı baxır, onlara nalayiq sözlərlə müraciət edirdi. [4] Əyanları savadsız və axmaq hesab edərək onlarla söhbət etməyi belə özünə yaraşdırmırdı. Azərbaycan ərazisində olarkən bütün vilayət hakimləri ilə münaqişə yaratması onun xarakterinin mürəkkəbliyindən xəbər verir. Beləki, bütün keçdiyi şəhərlərdə tənəyə və hörmətlə qarşılanmasına baxmayaraq A.Volinski hər bir şəhər hakimi və xüsusilə də Şirvan bəylərbəyi Xosrov xan ilə ciddi münaqişə yaratdı. Nəinki qeyrilərinə, öz adamlarına qarşı münasibətdə belə qəddarlığı və çılgınlığı ilə seçilirdi. Səyahət boyu müəmmal şəkildə bəzi heyət üzvlərinin öldürülməsi və ya itməsi və s. “Jurnal”da belə öz əksini tapmışdı. Bunlar isə Volnskinin təmkinsiz olduğunu və qəddarlığını göstərir.

1715-ci ilin mayın 30-da A.P.Volnskinin yola düşməsi haqqında qərar verilsə də, hazırlıq işlərinə bir il vaxt sərf olundu. Yalnız bundan sonra A.P.Volinski onu müşayiət edən heyət ilə 1716-cı ilin iyulun 13-də Həştərxan şəhərinə gəlib çatdı. Burada səfirlik üçün ayrılmış üç böyük gəmiyə və üç barja yerləşib yoluna davam edərək Azərbaycanın Niyazabad limanına yanaşdı. Volnskinin Səfəvi dövlətindəki ilk təəssüratları elə də ürəkaçan deyildir, belə ki, artıq ilk qeydlərində hansı çətinliklərlə üzləşdiyini qeyd edən Volinski “Jurnal”da qeyd etmişdi ki, “göz önündə liman və ya hər hansı bir tikintisi olmayan yalın və qumsal sahil uzadır”. [2, c.36]. O, öz qeydlərində Niyazabad limanının yararsızlığından danışır və bildirirdi ki, “əgər farslar (Rusiya Azərbaycan Səfəvi dövlətini rəsmən Persiya adlandırdığından burada yaşayan bütün əhalini də fars hesab edirdi-Z.İ.) istəsələr, buranın şəraiti və meşələrinin zəngin

olması imkan verir ki, burada Gilan limanından da yaxşısını tiksinslər”. [2, c.37]. Ümumiyyətlə, Pyotrun gizli göstərişlərinin yerinə yetirilməsinin sübutu kimi deyə bilərik ki, Gündəlikdə Azərbaycan şəhərlərindən Rəşt və Gilan haqda daha çox məlumata rast gəlinir.

XVIII əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin siyasi vəziyyəti kifayət qədər mürəkkəb idi. Əlbəttə ki, buna səbəb mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, Səfəvi taxtında əyləşmiş səriştəsiz hökmdarlar, bu siyasi durumdan məharətlə istifadə edən iri feodallar və onların mərkəzdən qaçma meyllərinin getdikcə artması idi. Volinski XVIII əsrdə əyanlar haqda yazırdı: “burada nəinki gəlmələrə, heç öz hökmdarlarına belə hörmət qoyulmur. O qədər rüşvətxor və hədiyyə həvəskarlarıdır ki...”. Bu məlumat bu dövrdəki Şamaxı əyanlarının iç üzünü açmış olur. Digər bir qeydində o, Tarku şamxallığından danışarkən “buradakı əhali öz hökmdarlarından heç qorxmurlar, əksinə İran hakim dairələri öz təbəələri olmasına baxmayaraq onlardan çəkinirlər”. [2, c.62]. Şah Sultan Hüseyn haqda o yazır: Heç bir işə o qədər maraq göstərmir ki, nə qədər məscid tikməyi xoşlayır. Əylənmək üçün tez-tez şəhərlərə dua etmək üçün gedir. Dövlət idarəçiliyinə mane olmur, bütün işlərdə Etimadül-Dövləyə güvənir. Deyirlər ki, Şah o qədər mərhəmətlidir ki, heç kimi təhqir etmir... dövlətdə hamı ona minnətdardır... Əli qədər ehtiram edilir... o, ya ağılsız, ya da sərsəmdir”. Şah Sultan Hüseynin zəifliyindən, onun Baş naziri Fətəli xan Dağıstani ilə münasibətləri haqda iş ağası Nəcəfqulu bəyin dediklərindən də öyrənə bilərik. O, Fətəli xanın qüdrətindən və gücündən danışaraq “İranda hər şey ona tabe edilib və o, istədiyini edə bilər. Şah onun ağılına görə onunla bütün işlərdə razılaşır”. Səfirə Etimad-üddövlə ilə görüşməsinə məsləhət verən işağası “əgər onunla dost olsan, istədiyini əldə edərsən. Hakimiyyətdəkilər belə bu qədər üstün mövqe tutan ikinci bir şəxs tanımadıqlarını söyləyirlər”.

Səfəvilər dövlətinin zəifliyinin bariz nümunəsi kimi 1709-cu ildə Mir Veysin üsyanının yatırılması zamanı baş verənləri də göstərmək olar. Volinski həmin hadisələr zamanı Şahın yerli feodallardan hərbi hissələr tələb etməsinə baxmayaraq onların bu tələbi saymamalarını sübut kimi göstərir [2, c.63]. Volinski açıq-aşkar görürdü ki, Şirvan bəylərbəyi, eləcə də digər hakimlər mərkəzdən gələn əmrlərə necə həqarətlə yanaşırlar. Gücsüz və müflisləşmiş Şah onları cəzalandırmaq əvəzinə onlara hədiyyələr göndərir ki, Şahdan üz döndərməsinlər.

Bu dövrdə Azərbaycanda əhalinin də vəziyyəti çox ağır idi. Vergilərin getdikcə artırılması, yeni növ vergilərin təyin edilməsi kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Volinskinin gündəliyində belə bir qeydə rast gəlirik ki, “XVII əsr ərzində kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər üzərinə qoyulan vergilər yavaş-yavaş artırılırdısa, 1698-1701-illər ərzində isə bunlar birdən-birə 2-3 dəfə artırıldı...Bundan əlavə 3 yeni vergi növü təsis olundu” [3, c.306]. Bəylərbəyilər şahın fərmanından istifadə edərək xalqı qarət etməkdə daha da azğınlaşır, toplanan verginin xeyli hissəsini özləri mənimsəyir, mərkəzə çox az göndərirdilər. Bunu Volinskidən bir qədər sonra Şirvanda olan İ.Q.Qerber təsdiq edir: “Şirvanda hakimlər Şah xəzinəsinə öz istədikləri qədər göndərirlər”. [4, c.58].

Rus tacirləri haqda yazarkən Volinski qeyd edir ki, “həqiqi mənada demək olar ki, onları (rus tacirlərini) it yerinə qoyur, öz təbəələri kimi, onlardan istədiklərini götürürlər. Təəcüblənirəm ki, burada necə yaşayırlar. Gilanda bundan da betər edirlər, İsfahandan nə danışmaq olar. Burada nəinki tacirlər, heç öz adamlarım da küçələrdən rahat keçə bilmirdilər” [2, c.62].

Əhalinin vəziyyətini yayılmış xəstəliklər daha da ağırlaşdırırdı ki, demək olar ki, bütün Azərbaycanı əhatə edirdi. Bu haqda Volinski öz gündəliyində yazır: “birbaşa xora xəstəliyi olmasa da, bu yerləri, ən çox da Gilan və Təbrizi taun xəstəliyi бүürüdüyünə görə buralar demək olar ki, tam boşalıb. Amma deyirlər ki, şiddətli soyuq başlayandan vəziyyət bir qədər yüngül-

ləşib”. Volınskinin səfirliyində olan adamların əksəriyyəti xəstələnmiş, doqquzu ölmüş, digərləri isə ağır vəziyyətdə idilər.

Feodal istismarının güclənməsi geniş xalq kütlələrinin şiddətli müqavimətinə səbəb olurdu. Bu zaman bir çox Səfəvi ərazilərində olduğu kimi Azərbaycanda da şah hökumətinə qarşı hərəkət genişlənmiş, hər yeri üsyanlar bürümüşdü.

XVIII əsrdə Azərbaycanı bürüyən üsyanlar müxtəlif səbəbli olmuşdur. Bunlardan bəziləri haqda biz Volınskinin gündəliyində rast gəlirik. 13 yanvar 1717-ci ildə Rus səfiri Təbriz bazarındakı iğtişaş haqda məlumat verir: “bəzi alverçilərdə düzgün olmayan tərəzilər aşkarlanmışdır, tərəzilərin düzgünlüyünə nəzarət edən möhtəsib (bazar nəzarətçisi) əhalini aldatdıqlarına görə bəzi çörək tüccarının qulağının kəsilməsini əmr etmişdir. Taxıl satışı üçün nəzərdə tutulan tərəzilərin növbəti dəfə yoxlanması məqsədilə bazara gələn möhtəsibi oxlarla qarşılamış və onunla gələn adamları döymüş, hətta kimsə ölmüşdür, möhtəsib isə qaçıb canını qurtara bilmişdir. Təbriz xanı hadisə olan yerə darğanı əsgərlərlə göndərmiş, lakin yolda ikən qiyamçılarla rastlaşan darğa xalqın qəzəbindən qorxaraq atdan düşür, bundan istifadə edən üsyançılar onu alt köynəyinədək soyundurmuşdular. Lakin sonradan üsyançıların özləri arasında münafişə baş verir, ölənlər az olsa da, bir-biri arasında olan döyüş axşamədək davam etmişdir”.

A.Volınski bu üsyan haqda yazarkən maraqlı məlumatlar verir, belə ki, Təbrizdə lütlər adlanan əhali təbəqəsi var ki, onlar ayrı-ayrı hakim dairələrin himayəsi altında yaşayırlar. Həmin hakimlər lazım gəldikdə onlar vasitəsilə xana, hətta şah qarşı qiyam qaldırırlar. Volınski burada kələntərin əvvəlki Təbriz xanı haqda məlumatların doğru çıxdığına əmin olduğunu bildirir. Əvvəlki Təbriz xanı sərt qayda-qanunlar yaratmışdı, bu isə bəzi əyanların maraqlarına uyğun gəlmirdi, ona görə də lütlərin vasitəsilə qiyam qaldırılmış və xanın evinə hücum təşkil edilmişdi, həmin xan İsfahana geri çağırıldı, üsyana təhrikçilikdə günahlandırılaraq bütün mülkləri əlindən alınaraq sürgün edildi”.

24 aprel 1717-ci ildə İsfahanda çörəyin qiymətinin artmasından narazı olan dilənçi və lütlərin qiyamı baş vermişdir. Volınski yazırdı: “İsfahanda qiyam qalxıb, əvvəlcə kasıblar qalxdılar, onlara isə lütlər qoşuldular; ona görə ki, çörəyi çox baha qiymətə satırlar...”.

Xarici siyasət məsələlərinə toxunarkən Volınski Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edir. A.Volınski öz gündəliyində qeyd edir ki, “bu aralarda İsfahana ya elçi, ya da 300-500 nəfərdən ibarət Osmanlı səfirliyi gəlib. Səfirliyin məqsədi: “...bütün xam ipək ticarətini onların dövləti vasitəsilə həyata keçirmək” idi. “Beləki əvvəlki müqavilələrə əsasən şahdan sultan sarayına ildə bir neçə top xam ipək göndərilirdi ki, bir neçə ildir ki, farslar tərəfindən bu dayandırılıb, bu səbəbdən də borcun ödənməsi, eyni zamanda İran ərazisində qarət olunmuş türk tacirlərinə təminatın verilməsi tələb olunurdu. Əks halda sultan tərəfindən müharibə elan olunacağı bildirilirdi”. 12 noyabrda A.Volınski osmanlıların tələbini daha da dəqiqləşdirərək qeyd edir ki, illik 40 top ipəyin sultan sarayına göndərilməsi tələb olunurdu. [2, c.41].

A.Volınskinin Gündəliyinin öyrənilməsi və XVIII əsr Azərbaycan tarixinə aid yeni materialların elmi ədəbiyyatda dövriyyəyə cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XVIII əsrə aid əsərlərin kifayət qədər olmasına baxmayaraq bu məsələlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi tariximizdə olan bəzi boşluqların doldurulmasında müəyyən rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2007, 592s.
2. Бушев П.П. Посольств Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам). Москва: Изд-во «Наука», 1978. 289 с.

3. <http://www.krotov.info/history/16/1590/zarkeshev.htm>
4. <http://www.russianemirates.ru/2004/01/ruschurch.shtml>
5. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958
6. Ф.М.Алиев Миссия посланника Русского государства А.П. Волынского в Азербайджане (1716-1718). Баку: Изд-во «Элм», 1979. 121с.
7. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər) \ prof.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
8. R.İ.Dadaşova Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: "Nurlan", 2003. 440 səh.
9. E.T.Qarayev Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı, 2005, 160 səh

ЗАХРА ИСЛАМОВА
БГУ, докторант

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПРИМЕЧАНИЯХ ПОСОЛЬСТВА ВОЛЫНСКОГО

В первой четверти XVIII века сложная ситуация Сефевидов проявлял себя во всех сферах. Мы обратились к "Журнал"у Артемия Петровича Волынского для изучения тонкостей этого периода. В качестве источника оно имеет особенного внимание для изучения история Азербайджана XVIII века. Официальной задачей посольства должно было стать заключение торгового договора, главная же цель посольства Волынского заключалась в том, чтобы он всесторонне изучил Персию как в торговом, так и в политическом плане. Со стороны Волынского были достоверно описаны политические, экономические и социальные аспекты Сефевидов, восстания, взяточничество и произвол.

ZAHRA İSLAMOVA
Baku State University, doctorant

AZERBAIJAN HISTORY IN NOTES OF VOLINSKI'S EMBASSY

The complicated situation of Safavides showed itself in the I quarter of the XVIII century in all areas. We have addressed to Artemi Petrovich Volinski's "Journal" to learn this period's details of Azerbaijan history. As a source "Journal" has a special significance to learn Azerbaijan history of XVIII century. The essential purpose of embassy is to achieve the contract about the mutual trade relations between Russia and Safavides. Volinski described the political, economic and social aspects, the rebellion, corruption and arbitrariness in Safavides in his notes.

Rəyçilər: t.e.n. M.Abdullayev, t.e.d.A.C.İsgəndərov
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin "Azərbaycan tarixi" (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının 12.02.2013 tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protocol №04).